

Tomi Mertanen

Kulttuurihanke aikansa kuvastajana

SUOMALAINEN KULTTUURIATTASEA BERLIINISSÄ VÄLIRAUHAN AIKANA

Talvisotaa seurannut välirauha oli Suomelle poliittisesti vaikeata aikaa. Neuvostoliiton painostusta pelättiin. Ainoaksi turvaksi itään vastaan nähtiin Saksa, joka ei kuitenkaan halunnut virallisesti olla tekemisissä Suomen kanssa. Niinpä suhteita Saksaan koetettiin lämmittää kaikin keinoin, myös kulttuurin voimin. Tomi Mertanen paneutuu välirauhan aikaiseen hankkeeseen, jonka tavoite oli saada suomalainen kulttuuriattasea Berliiniin hoitamaan ja suunnittelemaan maiden välisiä kulttuurisuhteita. Perimmäinen tavoite oli lähentää maita poliittisesti.

Vaikka toisen maailmansodan päättymisestä on kulunut jo lähes seitsemän vuosikymmentä, ajanjakso on pitänyt pintansa suomalaisessa historiantutkimuksessa. Tutkimuksen painopisteet ovat kuitenkin muuttuneet. 2000-luvun vaihteesta lähtien sodan poliittinen historia sekä sotaoperaatiot ovat jääneet taka-alalle ja esille ovat nousseet arjen monet tasot. Näkökulmaa on luonnehdittu uudeksi sotahistoriaksi. Siinä tutkijat ovat pyrkinet saamaan niin kutsutun tavallisen ihmisen äänen kuuluville. Uusi lähestymistapa on johtanut uusiin näkökulmiin ja tuloksiin. Muutos ei ole tapahtunut ainoastaan Suomessa, vaan kyseessä on kansainvälinen suuntaus, joka on noussut esille etenkin Pohjoismaissa ja Saksassa.¹

Oman tutkimuskenttensä toisen maailmansodan historiassa muodostavat Suomen ja Saksan väliset kulttuurisuhteet, joita ei juuri ole selvitty. Maiden välistä tiedemiesvaihtoa² on viime

vuosina tutkittu jonkin verran, mutta varsinaiset kulttuurisuhteet ovat jääneet vähälle huomiolle, jos kohta niistäkin on julkaistu muutamia artikkeleita.³ Tähän saakka merkittävin Suomen ja Kolmannen valtakunnan välisiä kulttuurisuhteita selvittävä teos, Britta Hiedanniemen *Kulttuuriin verhoittua politiikkaa* (1980), on ehtinyt yli 30 vuoden ikään. Tämäkään tutkimus ei ylety sota- vuosiin vaan käsittelee 1930-lukua.

Välirauhan aikana Suomessa virinnyt aie perustaa kulttuuriattasean toimi Berliiniin on aiemmassa tutkimuksessa jäänyt vähälle huomiolle, vaikka sillä oli Suomessa laaja poliittinen tuki. Artikkelin keskiössä ovat yksittäiset suomalaiset kulttuurivaikuttajat, joiden puoleen valtiolta lopulta kääntyi hankkeen loppuun saattamiseksi.

Suomen ja Saksan suhteet 1930-luvulla

Suomalaiset suhtautuivat kansallissosialistiseen Saksaan 1930-luvun mittaan hyvin eri tavoin. Saksalaisvastaisuus oli ollut voimakasta vasem-

1. Esim. Joanna Bourke, Uusi sotahistoria. Teoksessa Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.) *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Gummerus 2006, 21–42; Marjatta Hietala (2006a), Johdanto. Teoksessa Marjatta Hietala (toim.) *Tutkijat ja sota. Suomalaisten tutkijoiden kontakteja ja kohtaloita toisen maailmansodan aikana, Historiallinen Arkisto 121*. SKS 2006, 8–14.

2. Esim. Marjatta Hietala (2006b), *Tutkijat ja Saksan suunta*. Teoksessa Marjatta Hietala (toim.) *Tutkijat ja sota. Suomalaisten tutkijoiden kontakteja ja kohtaloita toisen maailmansodan aikana, Historiallinen Arkisto 121*. SKS 2006; Vesa Vares (2006b), Sillä jokainen suomalainen, jota ei ole voitettu Saksalle, on tappio Saksan asialle. Akateemisten saksalaisten havaintoja kansallissosialistisen Saksan maineesta Pohjoismaissa 1930-luvulla. Teoksessa Aleksanteri Suviola & Erkki Teräväinen (toim.) *Kahden kulttuurin välittäjä. Hannes Saarisen juhlapöytäkirja, Helsingin yliopiston Historian laitoksen julkaisuja 20*. Helsingin yliopisto 2006.

3. Esim. Tomi Mertanen, Suomalaiset naistaiteilijat Kolmannen valtakunnan vieraina. *Tieteessä tapahtuu 2* (2009), 53–58; Tomi Mertanen, På kulturens bro över Östersjön. Föreningen Itämeren Piiris verksamhet och verksamheter under vapenstillståndet. *Historisk Tidskrift för Finland 4* (2008), 419–437.

mistossa sekä edistyspuolueessa jo kauan ennen vuotta 1933. Kansallissosialismia taas ihannoitiin lähinnä Isänmaallisessa Kansanliikkeessä sekä pienissä ääriryhmissä. Suomessa yleinen mielipide oli kuitenkin jo Mäntsälän kapinasta lähtien asettunut demokratian kannalle, eikä uusi Saksa saanut muutettua mielipidekehitystä. Etenkin Hitlerin sisäpoliittiset puhdistukset, Saksassa käyty kirkkostaistelu sekä valtiotaloudellinen talousohjelma herättivät suomalaisissa epäilyjä.⁴

Vaikka Suomi ja Saksa kävivät pian Hitlerin valtaannousun jälkeen jopa lyhyen kauppasodan, Saksa suhtautui Suomeen 1930-luvun lopulle saakka periaatteessa myönteisesti, sillä maata pidettiin Saksan ja Neuvostoliiton välisessä vastakkainasettelussa mahdollisena liittolaisena. Virallinen Suomi suhtautui Hitlerin Saksaan 1930-luvulla nihkeästi ja kieltäytyi Saksan vuonna 1934 tarjoamasta ulkopoliittisesta yhteistyöstä. Vuosikymmenen puolivälistä lähtien Suomen ulkopoliitikassa korostettiin puolueettomuutta ja suuntauduttiin kohti Pohjoismaita ja Kansainliittoa.⁵ Saksassa taas tunnettiin vastenmielisyttä brittimielistä ulkoministeri Rudolf Holstia kohtaan. Myös sosiaalidemokraattien pääsy hallitusvastuuseen synnytti ongelmia maiden välil-

le.⁶ Kieltäytymistä Saksan huhtikuussa 1939 tarjoamasta hyökkäämättömyyssopimuksesta pidettiin Saksassa jopa vihamielisenä. Kun Saksa ja Neuvostoliitto sitten elokuussa 1939 solmivat kuuluisan hyökkäämättömyyssopimuksensa, jätti Saksa Suomen venäläisille.⁷

Toisin kuin viralliset suhteet, toimivat Suomen ja Saksan kulttuurisuhteet 1930-luvulla erinomaisesti. Hitlerin Saksa oli ottanut yhdeksi päämääräkseen lähentää Skandinaviaa kulttuurin avulla itseensä. Osaltaan kiinnostus Pohjoismaita ja pohjoismaista kulttuuria kohtaan johtui siitä, että rotuoppi liitettiin Saksassa osaksi kulttuuripoliittikkaa. Pohjoismaalaisten ja saksalaisten katsottiin kuuluvan samaan ”pohjoiseen rotuun”, minkä uskottiin helpottavan kulttuurikontaktia.⁸

Kiinnostus erityisesti suomalaista sivistystä kohtaan oli Saksassa suuri. Taustalla vaikutti maiden vuosisatainen kanssakäynti, joskin uudessa Saksassa suomalaisen kulttuurin katsottiin myös Pohjoismaista parhaiten täyttävän kansallissosialismin kulttuurille asettamat ideologiset päämäärät. Kansallissosialistien valtaan-

4. Tarkemmin esim. Mauno Jokipii, Neljä vuosikymmentä Saksan ja Suomen ulkopoliittisia suhteita (noin 1915–1955). Teoksessa Sisko Haikala & Christoph Parry (toim.) *Saksa Euroopassa*. Jyväskylän yliopisto 1997, 114–115; Manfred Menger, *Deutschland und Finnland im zweiten Weltkrieg. Genesis und Scheitern einer Militärallianz*. Militärverlag der DDR 1988, 20–21; Juhani Paasivirta, *Suomi ja Eurooppa 1914–1939*. Kirjayhtymä 1984, 356–357, 360–364, 380–384, 398–408; Risto Peltovuori, *Saksa ja Suomen talvisota*. Otava 1975, 18–19.

5. Michael Jonas, *Kolmannen valtakunnan lähettiläs. Wipert von Blücher ja Suomi*. Ajatus kirjat 2010, 62–65; Mauno Jokipii, *Hitlerin Saksa ja sen vapaaehtoisliikkeet. Waffen-SS:n suomalaispataljoona vertailtavana*. SKS:n toimituksia 848. SKS 2002, 81; Martti Julkunen, Saksan ja Suomen keskinäisten suhteiden myytit ja todellisuus. Teoksessa Jarl Kronlund (toim.) *Talvisodasta jatkosotaan*. Suomen Sotahistorian Komissio ry 1991, 163; Paasivirta 1984, 364–365; Peltovuori 1975, 18–19.

6. von Blücherin raportti AA:lle 22.3.1937, s. 6: ko 120, Politische Abteilung IV: Innere Politik Finnlands. 5806H/E423505–423510. Archiv des Auswärtigen Amts (AA), Kansallisarkisto (KA); von Blücherin pvk. 7.1.1938, s. 328–329: Mf3. Wipert von Blücherin arkisto (WBA), KA; Jonas 2010, 78–91; Jokipii 1997, 115–120; Paasivirta 1984, 387–394, 408–413, 417–419, 469–471; Britta Hiedanniemi, *Kulttuuriin verhottua politiikkaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933–1940*. Otava 1980, 80–81, 107–111.

7. Jonas 2010, 102–109; Risto Peltovuori, *Suomi saksalaisin silmin 1933–1939. Lehdistön ja diplomatian näkökulmia, Historiallisia tutkimuksia 223*. SHS 2005, 78–82; Jokipii 1997, 115; Julkunen 1991, 163; Peltovuori 1975, 20–24; Aarne Wuorimaa, *Lähettilään Hitlerin Saksassa*. Otava 1967, 62–63.

8. Esim. Hiedanniemi 1980, 29–45; Hallinnosta ks. Oula Silvennoinen, *Salaiset aseveljet. Suomen ja Saksan turvallisuuspoliisiyhteistyö 1933–1944*. Otava 2008, 365; Markku Jokisipilä, *Aseveljiä vai liittolaisia? Suomi, Hitlerin Saksan liittosopimusvaatimukset ja Rytin–Ribbentropin sopimus*, *Bibliotheca Historica* 84. SKS 2004, 17, 46–49.

nousun myötä suomalaista kirjallisuutta luettiin Saksassa enemmän kuin koskaan aiemmin. Erittäin kiinnosti 1900-luvun alun kirjallisuus, sillä siinä keskeisessä asemassa olleiden maa-seutukuvausten katsottiin sopivan sellaisenaan kansallissosialistiseen kulttuuri-ideologiaan. Saksalaisten kiinnostus ei rajoittunut kirjallisuuteen, vaan kulttuurin kaikki alat pääsivät siitä osallisiksi. Suomalainen musiikki, etenkin Jean Sibelius ja Yrjö Kilpinen, nousi Kolmannessa valtakunnassa esityslistojen kärkeen. Myös kuvataiteessa järjestettiin näyttelyvaihtoa puolin ja toisin, samoin saksalaisia elokuvia tulvi Suomeen. Omat kontaktinsa löytyivät myös muun muassa urheilussa sekä tutkija- ja opiskelijavaihdossa, joilla molemmilla oli pitkät perinteet.⁹

Kiinteimmät yhteydet suomalaisista kulttuurivaikuttajista Kolmanteen valtakuntaan loivat kirjailijat Maila Talvio ja V. A. Koskenniemi. Talvio oli pitkän linjan Saksan-ystävä ja oli mieheensä, professori J. J. Mikkolan kanssa vierailullut siellä jo 1800-luvun lopulla. Lopullisesti pariskunta menetti sydämensä vuoden 1918 tapahtumien yhteydessä, jolloin Saksa alkoi Mikkoloille näyttävästä Suomen merkittävimpana tukena ja turvana. Vaikka valta Saksassa vaihtui 1930-luvun alussa, eivät Mikkolat epäroineet pitää yhteyttä kansallissosialisteihin. Talviolle, kuten niin monille muillekin suomalaisille, Saksa oli yhä Lutherin kotimaa ja uskonto muodosti perustan maiden henkiselle sukulaisuudelle.

Vallan vaihduttua Saksassa Maila Talvio pääsi nopeasti yhteyksiin kansallissosialistien kulttuurisuhteita Suomeen ylläpitäneen Nordische Gesellschaftin (NG) kanssa, ja hänelle tarjoutui tilaisuuksia vierailu Saksassa. Kirjailijattaren saama valtava suosio vakuutti myös NG:n, ja se alkoi käyttää Talviota yhä enemmän hyväkseen ja tarjosi tälle maiden välisessä kulttuurivaihdossa huomattavaa asemaa. Talvio otti tarjouksen vastaan.¹⁰

Aikaa myöten V. A. Koskenniemestä tuli kuitenkin näyttävien ja tunnetuin Hitlerin Saksaa myötäillyt suomalainen kulttuurihenkilö. Hänen

taustansa oli kuin luotu kansallissosialistien propagandataroituksiin: arvostettu kirjailija, professori ja Turun yliopiston entinen rehtori. Myös Koskenniemen saksalaismielisyys oli vanhaa perua, sillä hän oli vierailut maassa ensimmäisen kerran vuonna 1909. Koskenniemi oli eläytynyt Saksan valtakunnan kohtaloihin sekä kokenut Versailles'n rauhan ankarana iskuna ja suurena epäoikeudenmukaisuutena. Vuosi 1933 ilmensi hänelle Saksan uutta tulemistä, jossa uusi auktoriteettijärjestelmä astui Weimarin tasavallan epäjärjestyksen tilalle. Myönteisyyttä uuteen Saksaan vahvisti Koskenniemen vastenmielisyys marxilaisuutta kohtaan. Koskenniemi vieraili Saksassa muutaman kerran vielä 1930-luvulla.¹¹

Kulttuuriattasea-aloitteet

Saksan kylmäkiskoisuus Suomea kohtaan huipentui talvisodan aikana, kun maa kieltäytyi antamasta minkäänlaista tukea. Talvisodan päättyminen ei heti muuttanut Saksan julkista mielipidettä, vaan virallinen Saksa vähätteli Suomen sotatoimia ja talvisodan merkitystä. Sodan lo-

9. Esim. Hietala 2006a, 14; Vares 2006b, 376–380; Peltovuori 2005, 207–210; Marjatta Hietala, *Finnische Wissenschaftler in Deutschland 1860–1950: Allgemeine Bemerkungen mit besonderer Berücksichtigung medizinischer Kontakte*. Teoksessa Edgar Hösch, Jorma Kalela & Hermann Beyer-Thoma (toim.) *Deutschland und Finnland im 20. Jahrhundert*. Herausgegeben von. *Veröffentlichungen des Osteuropa-Instituts München Reihe Forschungen zum Ostseeraum. Band 4*, Harrassowitz Verlag 1999, 377–391; Hiedanniemi 1980, 64–65, 85; Wuorimaa 1967, 67–68.

10. Esim. von Blücherin pvk. 1.10.1935, s. 39–40: Mf3. WBA, KA; Pukki Talviolle 22.12.1937: ko 24. Maila (Talvio) Mikkolan arkisto (MMA), KA; Tyyni Tuulio, *Maila Talvion vuosikymmenet. Jälkimmäinen osa (1911–1951)*. WSOY 1965, 387–389, 398.

11. Martti Häikiö (2010a), *V.A. Koskenniemi – suomalaisen klassikko 1. Lehtimies, runoilija, professori 1885–1938*. WSOY 2010, 87, 111, 161, 172, 325–327, 351–355, 359–361; Erkki Sevänen, *Ensimmäisen tasavallan poliittinen tilanne ja kirjallisen älymystön toimintastrategiat*. Teoksessa Pertti Karkama ja Hanne Koivisto (toim.) *Älymystön jäljillä. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä, SKS:n tietolipas n. 151*. SKS 1997, 50; Paasivirta 1984, 433–436.

puttua Suomelle vihamieliset kirjoitukset kuitenkin vähitellen hävisivät saksalaislehdistä ja virallinen Saksa palasi, lähettiläs Arne Wuorimaan sanoin, sodan aikana noudattamastaan vihamielisestä puolueettomuudesta edellissyksynä vallinneeseen ”epäintressoituneeseen” puolueettomuuteen. Toisin kuin virallinen Saksa, suhtautuivat monet tavalliset saksalaiset Suomeen myös talvisodan aikana suopeasti.¹²

Maaliskuun 1940 lopulla virkaan astunut Risto Rytin toinen hallitus asetti yhdeksi tehtäväkseen suhteiden korjaamisen Saksaan. Yleispoliittinen tilanne Euroopassa mullistui Saksan aloitettua huhtikuun alussa hyökkäysoperaationsa. Vaikka Saksan hyökkäykseen Norjaan ja Tanskaan suhtauduttiin Suomessa kielteisesti, alkoivat mielipiteet kääntyä sen saamien voittojen jälkeen maalle myönteisemmiksi. Kun Stalin ryhtyi puolestaan valtaamaan etupiiriänsä sille takaamia alueita Baltiassa ja Romaniassa, Saksa oli Suomen toiveissa ainoa pelastaja itää vastaan.

Virallinen lähentyminen aloitettiin loppukeväästä käynnistyneillä kauppaneuvotteluilla. Keskustelut sujuivat juohevasti, sillä molemmilla mailla oli niissä omat intressinsä.¹³ Alkukesä 1940 oli muutenkin vilkastumisvaihetta Suomen ja Saksan suhteissa. Esimerkiksi Saksan evankelisen kirkon aloitteesta avattiin suhteet Suomen kirkkoon. Suomalaiset taas lähettivät saksalaisystävällisiä julkisuuden henkilöitä vierailulle maahan. Kyseessä oli tietoinen ja järjestelmällinen yritys Saksan kiinnostuksen herättämiseksi. Viikko suomalaisen kauppavaltuuskunnan saapumisen jälkeen Berliini tuntui jo vilisevän suomalaisseurueita, kuten sotilasasiamies Sundman asian ilmaisi: oli kauppavaltuuskunta, hiili- ja paperiherroja sekä sotainvalideja. Mutta vaikka molemmipuoliset vierailut lisääntyivät entisestään heinäkuussa, ei virallinen Saksa muuttanut suhtautumistaan Suomeen.¹⁴

Alkukesästä 1940 heräsi Suomessa usealla taholla ajatus erillisen kulttuuriattasean lähettämisestä Suomen Berliinin-lähetystöön koordi-

noimaan ja edistämään kulttuurivaihtoa ja siten lähentämään maita myös poliittisesti. Alkukesästä vaihdon kärjessä kulkivat yliopistopiirit. Suhteita lämmittäväksi ”kulttuurilähettiläiksi” kaavailtiin Helsingin yliopiston kansleri Hugo Suolahtea sekä professori Rolf Nevanlinnaa. Heidän tehtäväkseen annettiin yhteydenottaminen Berliinin hallituspiireihin. Hankkeen takana olivat ainakin entinen presidentti P. E. Svinhufvud sekä kahden suurimman pankin pääjohtajat Mauri Honkajuuri ja Alexander Frey.¹⁵

Suolahti oli entinen germaanisen filologian professori ja vanhastaan saksalaismielinen. Hän oli pian kansallissosialistien valtaannousun jälkeen torjunut hänelle tarjotun tehtävän olla eräänlainen saksalaisen kulttuurin pääedustaja Suomessa, mutta 1930-luvun loppua kohden hän solmi tiiviitä suhteita uuteen Saksaan. Nevanlinnalla oli puolestaan suoria yhteyksiä kansallissosialistisiin piireihin ja hänet tunnet-

12. Wuorimaan raportit UM:lle 14.3.1940, n. 5 ja 18.3.1940, n. 6: Raporttisarja Ea, 5C5. Ulkoasiainministeriön arkisto (UMA); Wuorimaan raportti UM:lle 24.11.1939, n. 39: Raporttisarja Ea, 5C5. UMA; Jonas 2010, 118–138; Risto Peltovuori, *Sankarikansa ja kavaltaajat. Suomi Kolmannen valtakunnan lehdissä 1940–1944, Historiallisia tutkimuksia* 208. SHS 2000, 57; Martti Häikiö (2010b), *V.A. Koskenniemi – suomalainen klassikko 2. Taisteleva kirjallinen patriarkka 1939–1962*. WSOY 2010, 30–31; Wuorimaa 1967, 140–149.

13. Kivimäen raportti UM:lle 5.9.1940, n. 25: Raporttisarja Ea, 5C5. UMA; Kivimäki Rytille 5.9.1940: VAY4056. Risto Rytin arkisto (RRA); Jokisipilä 2004, 33; Jokipii 1997, ^{118–119}; Jukka Nevakivi, *Linnasta linnaan. Eero A. Wuoren (1900–1966) poliittinen elämäkerta*. Otava 1992, 131; Mauno Jokipii, *Jatkosodan synty. Tutkimuksia Saksan ja Suomen sotilaallisesta yhteistyöstä 1940–41*. Otava 1987, 76–95, 113–119; Mikko Uola, *Sinimusta veljeskunta. Isänmaallinen kansanliike 1932–1944*. Otava 1982, 416–417.

14. Peltovuori 2000, 62–64, 66–67; Jokipii 1987, 52–58; Soikkanen 1978, 93–95.

15. Mikko Salmela, *Suomalaisen kulttuurifilosofian vuosisata*. Otava 1998, 176; Matti Klinge, *Helsingin yliopisto 1960–1990. Kolmas osa 1917–1990*. Otava 1990, 145; Paasivirta 1984, 435–436; Ohto Manninen, *Toteutumaton valtioliitto. Suomi ja Ruotsi talvisodan jälkeen*. Kirjayhtymä 1977, 16; Hans Peter Krosby, *Suomen valinta*. Kirjayhtymä 1967, 239.

tiin äärimmäisen saksalaismielisenä.¹⁶ Akateemisen maailman oli tarkoitus edustaa sellaista merkittävää suomalaista poliittista mielipidettä, jota maan hallitus ei Moskovan rauhansopimuksen ja valtiollisen varovaisuuden takia voinut tuoda julki.

Suomalaisten toiminta päättyi kuitenkin alkuunsa, ilmeisesti pääosin Saksan Helsingin-lähettilään Wipert von Blücherin hallitukselleen toimittamien kielteisten raporttien vuoksi.¹⁷ Suomessa ei kuitenkaan lyöty hanskoja naulaan, vaan tapahtumat etenivät kahdella suunnalla, joista toisella hanketta edisti maan hallitus. Heinäkuun alussa kirjailija-professori V. A. Koskenniemi kertoi kirjeessään Hugo Suolahdelle kulttuurilähettilääksi Berliiniin suunnitellun maisteri K. N. Rantakaria. Tämä oli kesäkuussa ottanut yhteyttä Koskenniemeen saadakseen sellaisten tahojen yhteystietoja, joiden puoleen hän voisi Saksassa kääntyä suhteiden solmimiseksi. Pestin oli määrä kestää vuosi, ja hänen lähtöönsä oli myös ”Sir Risto” eli pääministeri Ryti Rantakarin omien sanojen mukaan suostunut.¹⁸

Tilanne ei ollut näin yksioikoinen. Käydessään Helsingissä kesäkuussa Koskenniemi oli tavannut pääministeri Rytin, mutta asiasta ei ollut mitään puhetta. Seuraavana päivänä hän tapasi pääministerin sihteeri L. A. Puntilan, joka oli kysellyt professorilta, kuinka tämä suhtautui lähtemiseensä Berliiniin samaiseen tehtävään. Puntila oli nimittäin siinä uskossa, että kulttuurittaseaksi lähetettäisiin joko Koskenniemi tai Nevanlinna. Koskenniemi oli selittänyt hämillään, että Rantakari oli jo melkein lentokentällä matkalla Berliiniin.

Jotta sopalla olisi varmasti ollut riittävän monta kokkia, pyysi tasavallan presidentti Kyösti Kallio Koskenniemen luokseen keskustelemaan samasta asiasta. Presidentti ilmoitti sopineensa pääministeri Rytin sekä ulkoministeri Rolf Wittingin kanssa professorin lähettämisestä vuodeksi Saksaan. Seuraavaksi oli kuitenkin Kallion vuoro hämmästyä Koskenniemen ilmoitettua Rantakarin olevan jo lähtökuopissa, Rytin nimit-

tämänä. Kallio tulistui. Hän piti Rantakaria tehtävään ”aivan mahdottomana” ja pauhasi sopimuksesta poiketun hänen selkänsä takana.¹⁹

Kirjeessään Suolahdelle Koskenniemi epäili sotkusta Berliiniin toukokuun alussa lähettilääksi komennettua professori T. M. Kivimäkeä. Koskenniemen mielestä uusi lähettiläs oli myös Rantakarin valinnan takana. Pahoillaan sekaannuksesta Koskenniemi oli siksi, että kulttuurilähettilään pesti oli edelleen auki ja ulkoministeri Witting joutui selittelemään asiaa presidentille. Arvokasta aikaa meni hukkaan. Itse Koskenniemi kieltäytyi lähtemästä Berliiniin vedoten kii-reisiinsä, joskin hän myös piti attasean pestiä itselleen liian vähäpätöisenä. Parhaimpana ehdokkaana lähettilääksi hän piti Nevanlinnaa, jolla oli hyvät kontaktit Saksaan.²⁰

Koska hanketta koskeva lähdeaineisto on puutteellinen, täyttä varmuutta tapahtumien todellisesta kulusta ei voi antaa. Näyttää kuitenkin siltä, että valtiojohdon ajaman yrityksen olisi käynnistänyt pääministeri Ryti jossakin vaiheessa kesäkuuta. Tämä on mahdollista myös siksi, että hän oli jo toisen hallituksensa nimittämisen yhteydessä asettanut yhdeksi tehtäväkseen suhteiden korjaamisen Saksaan. Pääministerin lisäksi asiasta tiesivät ainakin ulkoministeri Witting sekä presidentti Kallio. Rytin käymän henkilökohtaisen kirjeenvaihdon perusteella myös lähettiläs Kivimäellä näyttäisi olleen tieto asiasta,

16. Suolahdesta esim. Paasivirta 1984, 435–436; Nevanlinnasta ks. Olli Lehto, *Korkeat maailmat. Rolf Nevanlinnan elämä*. Otava 2001.

17. Von Blücherin pvk. 4.6.1940, s. 810: Mf3. WBA, KA. Von Blücher AA:lle n. 295, 5.6.1940: ko 97, Büro des Staatssekretärs: Finnland. B19/B3606. AA, KA; Jonas (2010) 159–169.

18. Koskenniemi Suolahdelle 1.7.1940: coll. 466.1. Hugo Suolahden arkisto (HSA), Helsingin yliopiston kirjasto (HYK).

19. Koskenniemi Suolahdelle 1.7.1940: coll. 466.1. HSA, HYK; Ks. myös Häikiö 2010b, 36–39.

20. Koskenniemi Suolahdelle 1.7.1940: coll. 466.1. HSA, HYK.

mutta mitään tarkempaa hänen osuudestaan on vaikea sanoa.

Sen sijaan tietoa siitä, mitä kenenkin kanssa oli sovittu, ei lähteistä löydy. Ilmeistä on, että presidentin kanssa oli sovittu Koskenniemen lähettämisestä Saksaan, kysymättä mieheltä itseltään mitään. Mahdollisesti ulkoministeri Witting kääntyi jossakin vaiheessa hyvin tuntemansa Rantakarin puoleen ja pyysi tätä lähtemään Berliiniin saaden ehdotukselleen paremman puutteessa Rytin suostumuksen.²¹

Samaan aikaan kun suomalaiset kiistelivät keskenään kulttuurilähettiläästä, maan poliittinen liikumatila näytti kesän 1940 aikana kapean olemattomiin Neuvostoliiton esitettyä vaatimuksia Suomen maaperän käyttämisoikeudesta. Suomi yritti hakea tukea Saksasta, joka ei kuitenkaan näyttänyt muuttavan suhtautumistaan. Lähettiläs Kivimäki saattoi tosin raportoida saksalaisten kontaktiensa valitelleen maiden kulttuurisuhteiden hoidon jääneen Suomessa viime aikoina pitkälti saksalaisen siirtokunnan tehtäväksi. Rivien välistä oli annettu ymmärtää, että kulttuurisuhteiden lisäksi saksalaiset tahtovat vahvistaa myös poliittisia suhteita. Kivimäki ehdotti ratkaisuksi erillisen sanomalehtiattasean perustamista Berliinin lähetystyöhön.²²

Suomalais-saksalaisten kauppaneuvottelujen aikaan kesällä Berliinissä vihjattiin suomalaisille, että Saksan ensisijainen vihollinen oli Neuvostoliitto.²³ Saksalaisilta itseltään saadut sekä Kivimäen Berliinistä kertomat tiedot vakuuttivat varmasti poliittista johtoa entisestään kulttuuriattasean tarpeellisuudesta. Pääministeri Rytin, ulkoministeri Wittingin sekä lähettiläs Kivimäen siunauksella kulttuuriattasean valinta annettiin jossakin vaiheessa heinäkuuta professori J. J. Mikkolan ja hänen kirjailijavaimonsa Maila Talvion sekä muutamien muiden kulttuurivaikuttajien tehtäväksi.²⁴

Valinta olikin varsin osuva, sillä Mikkoloiden koti Meilahden Laaksolassa muodosti oman kirjallisen ja henkisen keskittymänsä, johon kuului nimekkäitä henkilöitä niin kulttuurin, tieteen

kuin politiikan alalta. Tämän niin kutsutun Laaksolan piirin poliittisissa asenteissa oli vuoden 1918 kokemuksilla ratkaiseva merkitys. Saksalaiset asetoverit ja Saksan kulttuuritradition edustajat olivat erikoisasemassa Laaksolan ulkomaalaisten vieraiden joukossa.²⁵ Piiri olikin jo tahollaan tehnyt suunnitelmia omasta attaseasta, propagoinut saksalaisten asiaa Suomessa ja yrittänyt luoda epävirallisia kontakteja saksalaisiin. Näin valtiojohdon kulttuuriattasea-aloite liittyi osaksi kulttuuripiirien omalla tahollaan aloittamaa toimintaa. Tässä vaiheessa myös Valtiollinen poliisi (Valpo) kiinnostui Laaksolan piiristä. Valpo oli tarkkailut Saksan suuntautuneiden suomalaisten kulttuurivaikuttajien toimintaa välirauhan aikana ja tullut siihen tulokseen, että valtiovalta koetti heidän välityksellään päästä poliittisiin yhteyksiin Kolmannen valtakunnan kanssa.²⁶

Attasea nimitetään

Sopiva henkilö löytyi nopeasti. Yrjö von Grönhagen oli viettänyt vuoden 1935 opintomatalla Ranskassa ja päättänyt matkarahojen puutteessa kävellä Ranskasta Saksan kautta Suomeen. Patikkaretki oli täynnä yllätyksiä, ja sen aikana von Grönhagen tutustui Saksassa muun muassa

21. Miesten suhteista ks. Jonas 2010, 158–159; Häikiö 2010b, 40.

22. Kivimäen raportti UM:lle 8.7.1940, n. 22: Raporttisarja Ea, 5C5. UMA.

23. Mauno Jokipii, *Panttipataljoona. Suomalaisen SS-pataljoonan historia*, 3. painos. Veljesapu 1996, 19–20; Jokipii 1987, 111; Soikkanen 1978, 74–75; Manninen 1977, 37–38.

24. Kivimäki J.J. Mikkolalle 16.7.1940: ko 3. J.J. Mikkolan arkisto (JJMA), KA; Kivimäki Talviolle 4.7.1940: ko 18. MMA, KA.

25. Hiedanniemi 1980, 73, 124–125; Tuulio 1965, 199–201, 225, 227, 378, 383; Erik Erämetsä. Laaksolan kulttuurikoti 1919–1950. Teoksessa *Satakunta. Kotiseutututkimuksia XV*. Satakuntalainen osakunta 1952, 24.

26. VPKD. n. 40/63–1940, 6.8.1940 liitteinen: Yrjö von Grönhagenin henkilömappi (HM 3860). Valtiollisen poliisin arkisto (EK-Valpo), KA; Vrt. Henrik Ekberg, *Führerns trogna följeslagare. Den finländska nazismen 1932–1944*. Schildt 1991, 144–145.

Hitler-Jugendin sekä työpalvelujärjestöjen toimintaan. Ollessaan Nürnbergissä puoluepäivien aikaan hän yritti oman kertomansa mukaan päästä Hitlerin puheille, muttei siinä onnistunut. Välikäsien kautta hänelle tarjoutui kuitenkin tilaisuus tutustua SS-valtakunnanjohtaja Heinrich Himmleriin. Ilmeisesti valtakunnanjohtaja näki jonkinlaista sankarimyyttilä suomalaisen apostolinkyydissä, sillä Himmler ihastui häneen siinä määrin, että heistä tuli perhetuttuja. Lopulta von Grönhagen avioitui Himmlerin sukulaisen kanssa.

Tähän tapaamiseen katkesi myös von Grönhagenin kotimatka, sillä hänet palkattiin SS-valtakunnanjohtajan suositukseen töihin kansallissosialistien kansatieteelliseen Ahnenerbe-instituuttiin, jossa sotavuosina tehtiin monia häkellyttäviä ihmiskokeita.²⁷

Von Grönhagen vastasi instituutin kansatieteellisestä Suomen-osastosta. Kesäisin hän matkusteli Savossa ja Karjalassa aineistonkeruumatkoilla. Vuoden 1936 Suomen-vierailu toi hänet ensimmäisen kerran suomalaisten tietoisuuteen, kun lehdet haastattelivat häntä.²⁸ Saatuaan syksyllä 1939 liikekannallepanomääräyksen von Grönhagen palasi Suomeen. Talvisodan jälkeen pääministeri Rytin sihteeri L. A. Puntila palkkasi hänet Valtioneuvoston tiedotuskeskukseen (VTK). Puntilan alaisuudessa hän luki radiouutisia saksaksi ja ranskaksi ja laati samalla ulkomaisille lehdille kirjoituksia Suomen kulttuuripyrkimyksistä. VTK:ssa von Grönhagen tutustui ulkoministeri Wittingiin, ja kevään 1940 aikana hän pääsi Laaksolan piiriin jäseneksi.²⁹

Mikkoloiden välityksellä von Grönhagen tapasi monia kulttuurielämän saksalaismielisiä vaikuttajia. Laaksolan piirissä suunniteltiin epävirallisesti von Grönhagenin matkaa Berliiniin, hänen itsensä muistaman mukaan ex-ministeri Emil Hynnisen ja tohtori Kustaa Vilkun ehdotuksesta. Nämä myös pyysivät von Grönhagenia tekemään kirjallisen ehdotuksen Suomen tiedotustoiminnan kehittämiseksi Saksassa. Ajatuksena oli, että Saksan pääkaupunkiin perustettaisiin

erityinen matkatoimisto ja näyttelysalonki, joita käytettäisiin toiminnan keskuspaikkana. Lisäksi Helsinkiin oli perustettava toimisto, jonka tehtävä oli Berliinin-osaston säännöllinen ja runsas varustaminen tiedotuksilla, kirjoituksilla ja käytännön aineistolla.³⁰

Laaksolan piirin suunnitelmien ollessa vielä kesken pyysi ulkoministeri Witting, ilmeisesti jossakin vaiheessa elokuuta, von Grönhagenia tämän oman kertoman mukaan lähtemään Saksaan ulkoministeriön epävirallisena edustajana, virallisesti Finlandia Uutistoimiston leivissä. Pääministeri Rytin sihteeri L.A. Puntilan mukaan ulkoministeriö valitsi von Grönhagenin Hynnisen painostuksesta. Von Grönhagenin lähtö sai myös valtiovallan siunauksen. Kulttuuri-propagandan teon ohella hänen piti toimittaa ulkoministerille tietoja Saksan tilanteesta.³¹

27. Y. von Grönhagenin muistelmat, s. 3, 11–13; ko 5. L.A. Puntilan arkisto (LAPA), KA; Yrjö von Grönhagen (1948) *Himmlerin salaseura*. Kansankirja, 14–15, 74–91, 97–118, 165–175, 182; Ahnenerbestä esim. Hietala 2006b, 36–37.

28. Ptk. n. 524/46; ko 179, XXIII: G2a, Veljeily sotatoimien aikana. Valtiollisen poliisin II arkisto (Valpo II), KA; Y. von Grönhagenin kptk. 6.9.1940: HM3860. EK–Valpo, KA; Pekka Lähteenkorva & Jussi Pekkarinen, *Ikuisen poudan maa. Virallinen Suomi-kuva 1918–1945*. WSOY 2004, 78–79; Ekberg 1991, 136.

29. Ptk. n. 524/46; ko 179, XXIII: G2a, Veljeily sotatoimien aikana. Valpo II, KA; Y. von Grönhagenin kptk. 6.9.1940: HM3860. EK–Valpo, KA.

30. Y. von Grönhagenin muistelmat, s. 3, 11–13; ko 5. LAPA, KA; Ks. myös Kivimäki Talviolle 4.7.1940: ko 18. MMA, KA; Mikäli matkatoimistoajatus oli lähtöisin von Grönhagenilta, näyttää hän kopioineen sen saksalaisilta, sillä esim. Nordische Gesellshaftilla oli propagandatarkoituksiin oma matkatoimistonsa. Von Grönhagen näyttikin olevan perillä saksalaisten propagandamenetelmistä. Hiedanniemi 1980, 61–69, 73–74.

31. Ptk. n. 524/46; ko 179, XXIII: G2a, Veljeily sotatoimien aikana. Valpo II, KA; Y. von Grönhagenin kptk. 6.9.1940: HM3860. EK–Valpo, KA; Wittingin yhteyksistä Laaksolan piiriin VPKd. n. 40/63–1940, 6.8.1940 liitteineen: HM 3860. EK–Valpo, KA. Vaikka Valpo näyttää tulkinneen Laaksolan piiriin hankkeen väärin, osoittaa tarkkailuraportti ministeri Wittingillä olleen yhteyksiä Talvion ryhmään; Hynnisestä ks. Puntila T.H. Heikkilälle 25.11.1940 (jäljennös): HM3860. EK–Valpo, KA.

Suomen ja Saksan poliittisissa suhteissa tapahtuneet siirtymät lisäsivät hankkeen kiireellisyttä. Elokuun puolivälissä Suomessa vieraili marsalkka Hermann Göringin luottomies, everstiluutnantti Joseph Veltjens. Hän esitti hallituksensa nimissä, että Suomi suostuisi saksalaisjoukkojen huoltokuljetuksiin Lapin kautta Pohjois-Norjaan. Vastapalveluksena se saisi ostaa Saksasta sotasaalisaseita. Virallinen kauttakulкусopimus Suomen ja Saksan välillä allekirjoitettiin syyskuun lopulla.³²

Poliittisen tilanteen vähitellen muutuessa matkusti tuore kulttuuriattasea Berliiniin syyskuun lopulla. Von Grönhagenin pyynnöstä Suomesta alkoi saapua Berliiniin erilaisia kirjoituksia ja artikkeleita. VTK:ssa aineiston toimittajaksi nimettiin yksi työntekijä. Attasea jatkoi ponnistelujaan ja sai omien sanojensa mukaan Saksan yleisradion kanssa aikaan sopimuksen, jonka nojalla uutislähetyksissä varattiin päivittäin tietty aika Suomen asioille, sillä edellytyksellä, että tuoreita uutisia toimitettaisiin joka aamu puhelimitse Helsingistä. Uutiset jäivät kuitenkin lukematta, sillä Suomesta ei löytynyt rahaa puhelinmaksuihin.³³

Laaksolan piiri näkyi von Grönhagenin toiminnan taustalla Berliinissä, sillä mies hääri WSOY:n ja saksalaiskustantajien välikätenä useassa kirjahankkeessa syksystä 1940 lähtien. WSOY oli sekä Koskenniemen että Talvion kustantaja. Von Grönhagen jopa työskenteli osin saksalaiskustantamojen laskuun. Yhteyshenkilönä toimi lisäksi hänen saksalainen puolisonsa. Kulttuuriattasea saksansi itse töidensä lomassa Erkki Palolammen romaanin *Kollaa kestää*. Romaani näki Saksassa päivänvalon nimellä *Der Winterkrieg* kesällä 1941. Siihen oli sisällytetty myös venäläisiä sotavankeja käsittelevä osuus, joka oli aikanaan ulkopoliittisista syistä jätetty suomalaisesta laitoksesta pois. Saksassa teos sai osakseen erikoisen kunnianosoituksen, sillä se julkaistiin lyhennettynä päivittäiskertomuksena Saksan suurimmassa sanomalehdessä, NSDAP:n äänenkannattajassa *Völkischer Beobachterissa* marraskuussa 1941.³⁴

Keväällä 1941 Yrjö von Grönhagen oli mukana vielä yhdessä kirjallisessa hankkeessa. Hän nimittäin tarkasti Suomea koskevia tietoja Saksassa ilmestyneistä teoksista ja oppikirjoista. Kulttuuriattasea itse oli osaltaan ollut käynnistämässä projektia edellisyksynä pian Berliiniin tulonsa jälkeen. Vaikka saksalaiset ensin ilmoittivat korjaavansa virheet sodan jälkeen julkaistavissa uusissa painoksissa, aloittivat he Suomea koskevien tietojen tarkistamisen saman tien. Vastavuoroisesti Suomen ulkoministeriö käynnisti vastaavan hankkeen keväällä 1941, joskin ministeriön mukaan suomalaisissa kirjoissa oli Saksaa koskevissa tiedoissa vain vähän korjattavaa.³⁵

Vaimonsa kanssa von Grönhagen toimitti myös berliiniläisen kustannusyhtiön julkaisemaa *Suomi-Saksa-kulttuurilehteä*, jonka ensimmäinen numero ilmestyi syyskuussa 1941. Lehti oli Saksan hallituksen virallisesti tukema, ja sen päätoimittaja oli von Grönhagenin Herta-vaimo.³⁶ Lehdessä julkaistiin ennen muuta saksalaisten kirjoittajien tekstejä suomeksi; kirjoitukset noudattelivat virallisen Saksan propagandan linjoja pääpainon ollessa Suomen ja Saksan aseveljeydessä ja sen mukanaan tuomassa yhteisessä taistelussa (kulttuuri)bolševismia vastaan. Suurin osa kirjoituksista käsitteli sotaa, Saksan armeijaa sekä kansallissosialistista järjestelmää.

32. Jokisipilä 2004, 33; Nevakivi 1992, 131; Jokipii 1987, 76–95, Suomen ja Saksan lähentymisestä sekä Veltjens-sopimuksen poliittisesta vaikutuksesta 113–119.

33. Y. von Grönhagenin promemoria 4.4.1941: ko 22, Kirjallisuutta Suomen osastolle Unkarilaisessa instituutissa. 46G. UMA; Y. von Grönhagenin muistelmat, s. 16–20: ko 5. LAPA, KA.

34. Kai Häggman, *Avarammille aloille, väljemmille vesille. Werner Söderström Osakeyhtiö 1940–2003*. WSOY 2003, 33, 34, 38, 40.

35. Opetusministeri Kukkonen UM:lle 21.1., n. 72/33 sekä 30.5.1941, n. 7/16 KD: Da68, II. Opetusministeriön arkisto (OPMA), KA.

36. Y. von Grönhagenin muistio 9.7.1943: HM3860. EK-Valpo, KA; Ks. myös Y. von Grönhagen Talviolle 4.8.1941: ko 13. MMA, KA.

Suomalaisista lehteen kirjoittivat muun muassa Laaksolan piirin jäsenet Maila Talvio, V. A. Koskenniemi, Johannes Öhquist, Bernhard Wuolle ja J. J. Mikkola.³⁷ Lehden julkaiseminen kärsi alusta saakka monista ongelmista. Erityisesti sen toimittaminen Suomeen tuotti sotavuosina suuria vaikeuksia. Niinpä julkaiseminen lopetettiin jo kesällä 1943.

Herta von Grönhagen työskenteli jo ennen miehensä saamaa Berliinin-komennusta kansallissosialistisen puolueen kustantamoissa. Miehensä tavoin hän toimi suomalauskustantamojen yhteyshenkilönä Saksassa ja ehdotti suomalaisille kustantamoille useiden uuden Saksan poliittista ideologiaa sisältäneiden kirjojen julkaisemista. Vain harvoin esitys johti myönteiseen lopputulokseen³⁸. Lisäksi Herta von Grönhagen käänsi muutamia teoksia suomesta saksaksi ja julkaisi miehensä kanssa vuonna 1942 Suomen historiaa ja talvisotaa käsitelleen kirjan *Das Anlitz Finnlands*.³⁹

Ristiriitainen persoona synnyttää ongelmia

Saamastaan avusta huolimatta lähettiläs Kivimäki suhtautui von Grönhageniin alusta asti epäilevästi tämän natsiyhteyksien vuoksi. Myöskään hänen hyödystään lähetystölle ei ollut todellista näyttöä, sillä muu toiminta näytti vievän liiksi aikaa. Tämä huomattiin myös Suomessa.

Tittelistään huolimatta vain epävirallisen aseman lähetystössä saanut von Grönhagen sopi Kivimäen kanssa loka-marraskuun 1940 vaihteessa toimittavansa kaksi kertaa kuukaudessa *Kurzberichte aus Finnland* -tiedotuslehtistä, jota lähetystö välitti Saksassa ministeriöille ja lehtien toimituksille. Siksi von Grönhagen työskenteli myös Saksan valtakunnansanomalehtikamarin kirjoissa Finlandia Utistoinimiston edustajana. Tiedotuslehden toimittamiseksi hän pyysi Puntilaa lähettämään suurimpien sanomalehtien numeroita Saksaan. Puntilalle von Grönhagen selitti Kivimäen toivoneen hänen myös saavan VTK:n pääedustuksen Berliinissä.⁴⁰

Puntila ei suin päin niellyt von Grönhagenin ehdotuksia, vaan otti yhteyttä lähetystösihteeri T. H. Heikkilään. VTK:n päällikkö epäili kulttuurittaseasta olevan enemmän haittaa kuin hyötyä:⁴¹ Liian innokkaaseen ja saksalaismielisenä pidettyyn kulttuuriattaseaan ei luotettu, vaan lähtölaskenta alkoi jo ennen hänen pääsyään asemapaikalleen. Liika toimeliaisuus tuotti von Grönhagenille vihamiehiä niin Berliinissä kuin Helsingissäkin, sillä hänen katsottiin vahingoittavan Suomen etua liian läheisillä suhteilla saksalaisiin. Lähetystökään ei tukenut tulokasta vaan piti hänen toimiaan väärinä.

Koska Suomi ja Saksa lähestyivät samaan aikaan toisiaan sotilaallisesti, maiden suhteet olivat syksyn 1940 ja kevään 1941 välisenä aikana todennäköisesti vilkkaammat kuin koskaan, sillä nyt niistä pidettiin huolta tarkoituksella ja tietoisesti. Niin poliittiset, talous- kuin kulttuurisuhteet palautettiin vähintään talvisotaa edeltäneelle tasolle. Tämän vuoksi von Grönhagenin annettiin jäädä paikalleen. Avoimelta konfliktil-

37. Lehdestä ks. Suomi-Saksa n. 1/1941, 2; Suomi-Saksa n. 3/1943, lisälehtinen; Suomi-Saksa n. 8/1943, 224.

38. Häggman 2003, 38.

39. Valpolle kesällä 1943 jättämässään muistiossa Yrjö von Grönhagen ilmoitti eronneensa vaimostaan *Suomi-Saksa*-lehden sisällön takia. Von Grönhagenin mukaan se oli käynyt liian yksipuoliseksi ja Saksaa ylistäväksi. Hän oli yrittänyt saada vaimonsa muuttamaan lehden linjaa, mutta tämä ei saksalaisena ollut ymmärtänyt kritiikkiä. Niinpä von Grönhagen selitti Valpolle eronneensa vaimostaan ”pääasiallisesti poliittisten erimielisyyksien takia.” Monet aikalaiset kuitenkin luonnehtivat von Grönhagenia kiihkeän saksalaismieliseksi. Erosta huolimatta pariskunta piti tiiviisti yhteyttä. Herta vieraili useasti Suomessa vielä kesällä 1944, ja samana syksynä molemmat olivat mukana järjestämässä Radio Vapaan Suomen toimintaa Berliinissä. Lisäksi Herta avusti entisen aviomiehensä pyynnöstä Saksaan eri syistä ajautuneita suomalaisia. Yrjö von Grönhagenin muistio 9.7.1943: HM3860. EK-Valpo, KA; Ilm. 16.8.1944: HM3860. EK-Valpo, KA; Lyhennysote ptk:sta n. 580/45: HM3860. EK-Valpo, KA.

40. Y. von Grönhagen VTK:lle 1.11.1940: HM3860. EK-Valpo, KA.

41. Puntila T.H. Heikkilälle 25.11.1940 (jäljennös): HM3860. EK-Valpo, KA.

ta näytetään lähetystössä välttyneen talven ja kevään 1940–1941 aikana.

Von Grönhagenin asema nousi uudelleen esille heti jatkosodan puhjettua. Lähetystö halusi palauttaa miehen Suomeen, joko sotimaan tai töihin ministeriöön. Kun suomalais-saksalainen aseveljeys toteutui, ei ristiriitaiselle henkilölle enää nähty käyttöä.

Jatkosodan alkaminen lisäsi Berliinin-lähetystön töitä. Jo elokuussa 1941 Kivimäki esitti ulkoministeriölle lisäväen palkkaamista. Hän toivoi, että lokakuun alusta lukien pelkästään propagandatyöhön kiinnitettävän erillisen attachéen lisäksi palkkalistoille saataisiin kaksi kanslia-apulaista. Kivimäki esitti lähetystöön perustettavaksi erillistä sanomalehti-, propaganda- ja kulttuuriosastoa, johon oli varattava riittävästi työvoimaa. Osasto hoitaisi muun muassa suomalaisen kirjallisuuden levittämistä, käännösten valvontaa ja kustannusta Saksassa, tarkastaisi filmejä sekä välittäisi maahan suomalaisia näytelmiä. Samalla se hoitaisi suomalaisten näyttelyt, vierailut, luennoitsijat sekä muut vastaavat tapahtumat. Lähettiläs painotti, että muut maat olivat tässä asiassa huomattavasti Suomea edellä, sillä vastaavalla osastolla Unkarin Berliinin-lähetystössä työskenteli ainakin viisi ihmistä. Kivimäki piti tärkeänä, että edellä mainittujen asioiden hoito ja koordinointi olisi lähetystön käsissä, mikä tosin edellytti hänen vaatimansa osaston perustamista.⁴²

Kivimäen ehdotus osoittaa, että kulttuurin työskentely ei ollut ajastaan irrallaan, vaan kiinteä osa muuta politiikkaa. Vaikka Saksa ja Suomi jo syksyllä 1941 olivat aseveljiä, ei kulttuurin avulla harjoitettua propagandaa ollut syytä vähentää, päinvastoin. Kun suomalainen kulttuuri jälleen kiinnosti saksalaisia, oli sitä koetettava saada levitetyksi maahan mahdollisimman paljon.

Käytännössä uuden osaston tehtäviksi kaavailtiin von Grönhagenin siihen saakka tekemiä töitä. Kesällä 1941 Berliiniin saapui myös Budapestista lähetystösihteeri H. R. Martola, joka otti kulttuuriasiat hoidettavakseen. Vuonna 1942 lä-

hetystöön perustettiin erillinen sanomalehti-osasto, joka otti vastattavakseen Kivimäen kaavailemat tehtävät. Osastopäälliköksi nimitettiin Martola. Apulaisekseen hän sai *Helsingin Sanomien* kirjeenvaihtajana Berliinissä toimineen Eero Petäjäniemen, joka nimitettiin lehdistötätseaksi. Vaikka osasto muodostui näistä kahdesta miehestä, oli uudistus silti merkittävä, sillä lähetystöön saatiin ensimmäistä kertaa henkilöitä vastaamaan pelkästään kulttuurivaihdosta.⁴³

Martolan saavuttua Berliiniin kesällä 1941 von Grönhagenin asema lähetystössä kävi entistä ahtaammaksi, olihan uusi lähetystösihteeri kutsuttu nimenomaan hoitamaan kulttuuriasioita. Miehet eivät muutenkaan tulleet toimeen keskenään. Lopullisesti Martola syrjäytti von Grönhagenin vuonna 1942. Lähetystö lopetti palkanmaksun von Grönhagenille vuoden 1941 lopussa. Tästä huolimatta mies jatkoi epävirallisena kulttuuriattaseana lähetystön organisaatio-uudistukseen saakka, sillä saksalaiset halusivat hänet mainitun propagandalehden toimittajaksi. Erottamisensa jälkeen entinen kulttuuriattaché keskittyi hetkeksi tieteellisen kirjallisuuden levittämiseen, mutta palasi Suomeen loppuvuodesta 1942.⁴⁴ Hanke oli lopullisesti päättynyt.

Von Grönhagenin kohtalo oli lopulta vaiheikas. Toukokuussa 1944 von Grönhagen sai komennuksen päämajan sotahistorialliselle osastolle sotamuseoon ja sitä kautta Lappiin kerää-

42. Ks. aiheeseen liittyvä aineisto: ko A, Perustaminen ja organisaatio 1932–1941. 5G5. UMA; Kivimäki UM:lle 27.8.1941: ko A, Perustaminen ja organisaatio 1932–1941. 5G5. UMA.

43. Pakaslahti Berliinin-lähetystölle 27.9.1941: ko A, Perustaminen ja organisaatio 1932–1941. 5G5. UMA; Y. von Grönhagenin muistio 9.7.1943: HM3860. EK–Valpo, KA; L. Arvi P. Poijärven matkaselostus Ruotsin ja Saksan matkalta 1.–15.2.1941: ko 23. RRA, KA; Jukka Nevakivi, *Ulkoasiainhallinnon historia 1918–1956*. Ulkoasiainministeriö 1988, 246.

44. Y. von Grönhagenin muistelmät: ko 5. LAPA, KA; Y. von Grönhagenin muistio 9.7.1943: HM3860. EK–Valpo, KA.

mään esineistöä sodan loppuun saakka. Sodan päätyttyä von Grönhagen pakoili Valpoa Tallinaan, Saksaan ja Norjaan ulottuvalla retkellä. Norjassa hän esiintyi vapautuneena saksalaisten sotavankina ja pääsi suomalaisnaisten ja entisten suomalaisten sotavankien leirien eräänlaiseksi komendantiksi ja kotiuttamisupseeriksi, joutui liittoutuneiden vangitsemaksi, mutta pääsi palaamaan Suomeen heinäkuussa 1946.⁴⁵

Valpo pidätti von Grönhagenin saman tien. Kuulusteluissa häneltä tiukattiin kesän 1940 tapahtumia, sillä poliisi uskoi lokakuussa 1944 edesmenneen ulkoministeri Wittingin lähettäneen hänet Saksaan valmistelemaan poliittista ja sotilaallista yhteistyötä. Von Grönhagen asetettiin syyteeseen maanpetoksesta sekä osallisuudesta saksalaisen vastarinnan järjestämiseen maassa syksyllä 1944. Sotasyllisyysoikeudenkäynnissä hänet tuomittiin vuoden ja kuuden kuukauden vankeuteen. Joulukuussa 1946 sotaylioikeus vapautti hänet, sillä Valpo ei esittänyt todisteita väitteilleen.⁴⁶

Kulttuuriattaseahanke – aikansa hedelmä

Suomalaisten kannalta kulttuuriattaseahankkeen merkittävyyttä aikanaan alleviivaa se, että monet tahot kaavailivat sitä samanaikaisesti. Se osoittaa, kuinka tärkeäksi suomalaisen kulttuurin asema arvioitiin toisen maailmansodan aikaisessa Saksassa. Eikä tässä suhteessa oltu vaila näyttöjä, sillä 1930-luvulla suomalainen kulttuuri oli nauttinut miltei erikoiskohtelua Kolmannessa valtakunnassa.

Puutteellisen lähdeaineiston vuoksi kulttuuriattaseahankkeesta on vaikea antaa tarkkaa kuvaa. Etenkin sen alullepanija ja suunnitteluvaihe jää täyttää varmuutta vaille. Selvää kuitenkin on, että lopullisen sysäyksen hankkeelle antoi valtio-

johdon kiinnostuminen asiasta ja keskeisten ministereiden aktiivinen toiminta. Tapahtumat muodostuivat jopa mukana olleille henkilöille sekaviksi, mikä kertoo siitä, että hanketta ajoivat useat tahot ja että siihen keskeisesti vaikuttaneet henkilöt eivät pitäneet sovituksessa.

Yrjö von Grönhagenin valinta oli sekä onnistunut että epäonnistunut. Miehellä oli hyvät kontaktit Saksaan – mikä herätti epäluottamusta muissa suomalaisissa. Vaikkei häntä arvostetakaan, ennätti hän ennen eroaan tehdä monenlaisia palveluksia Suomen kulttuurisuhteille Saksassa. Hänen henkilökohtaisten ominaisuuksiensa takia virallinen Suomi ei uskaltanut tai halunnut hyödyntää häntä täysimääräisesti. On vaikea sanoa, kuinka hyvin joku toinen lähetystön täyttää luottamusta nauttinut ja hyvät suhteet saksalaisiin omannut henkilö olisi tehtäväsä pärjännyt. Osittain aika ajoi hankkeen ohi, sillä jo von Grönhagenin Berliiniin saapumisen aikoihin Suomi ja Saksa allekirjoittivat joukkojen kauttakulkusopimuksen. Vaikka se oli vasta maiden poliittisten suhteiden lämpenemisen alku, oli kulttuuriattasean päämäärä jo tavallaan saavutettu ennen kuin siihen valittu henkilö edes aloitti työssään.

45. Y. von Grönhagenin muistio 9.7.1943: HM3860. EK-Valpo, KA; Ptk. n. 524/46: ko 179, XXIII: G2a, Veljeily sotatoimien aikana. Valpo II, KA; Mauri Viimolan kptk. 12.9.1946: HM3860. EK-Valpo, KA; Ekberg 1991, 280–281; von Grönhagen 1948, 190–194; *Suomen Kuvalehti* 34/1975, ”Näin organisoitiin Suomen vastarinta”.

46. Ptk. n. 524/46: ko 179, XXIII: G2a, Veljeily sotatoimien aikana. Valpo II, KA; *Suomen Kuvalehti* 36/1975, ”Suomalaisia naisia Örjen leirillä”; *Suomen Kuvalehti* 38/1975, ”Valpon vankina Sörnäisissä ja Ratakadulla”; Valpon epäilyistä Laaksolan piirin suhteen ks. VPKD. n. 40/63–1940, 6.8.1940 liitteinen: HM 3860. EK-Valpo, KA. *Nyt julkaistu Tomi Mertasen artikkeli on käynyt läpi tieteellisen vertaisarvioinnin.*